

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

УДК 821.161.2-95.09Франко:808.51(38)

doi:

ІВАН ФРАНКО І ДЕЯКІ ПИТАННЯ РИТОРИКИ (ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА)

Михайло ГНАТЮК

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра теорії літератури та порівняльного літературознавства,
бул. Університетська, 1, Львів, Україна, 79000,
e-mail: mychajlo.hnatiuk@gmail.com*

На основі сучасних підходів проаналізовано погляди Івана Франка на класичне трактування риторики Аристотелем, яке ґрунтувалося на переконуванні реципієнта. На прикладі літературознавчих праць українського мислителя досліджено риторичні засоби, що їх культивував І. Франко у літературно-критичних працях. Особливо розглянуто риторичні прийоми, що їх використовував І. Франко у прилюдних літературних і суспільних виступах.

Франкові ідеї ґрунтувалися на методичних засадах ораторської майстерності: від форми до змісту, від зацікавленості – до осмисленості. Письменник дотримувався так званого концептуального закону, який є базовим законом риторики і передбачає віднайдення задуму, пошук істини шляхом всебічного аналізу предмета обговорення.

Вчений застерігав, що риторичні прийоми, які використовує письменник, повинні приносити не тільки естетичне задоволення, але й виховувати у реципієнта високі гуманістичні почуття (стаття «Леся Українка» 1898 року). Риторичні прийоми, що їх автор використовує у літературознавчих працях, переконують реципієнта логікою аргументів, а з іншого боку, за допомогою метафоричних прийомів пробуджують у читача емоційні переживання, які сприяють засвоєнню думки автора.

Риторичні прийоми І. Франка, які реалізувалися і в писаному, і в усному мовленні, заклали міцний фундамент науки риторики в Україні.

Ключові слова: аристотелівська риторика, риторичні прийоми літературознавчих праць, риторика усного мовлення.

Започаткована ще у V столітті до нашої ери наука риторики охоплювала різні завдання гуманітаристики. Платон і Аристотель розуміли риторіку як мистецтво переконування. Квінтіліан бачив риторіку як оптимізацію мовленнєвої діяльності з огляду на результат комунікації. Натомість у епоху Відродження риторика стала

мистецтвом прикрашування мови. На жаль, у пізніші періоди риторика набула значення красивого, але беззмістовного мовлення.

З часів Аристотеля риторика була тісно пов'язана зі сприйманням творів красного письменства. У своїй «Поетиці» автор говорить про двох учасників комунікації: мовця і слухача. Характерно, що для давньогрецького філософа важливо розрізняти намір мовця і реакцію слухача, які мають бути предметом вивчення риторики. Отже, в основі класичної риторики є елемент переконання, на якому вона будувалася.

Класична риторика є нормативною моделлю, сукупністю правил, за якими створюється ефективна комунікація. Важливими є форми висловлювання, жанри словесності та принципи їх побудови. Звідси і термін «*techné*» – риторика – професійне мовлення, яке ґрунтується на професійному досвіді. Для реципієнта промова мала триєдину мету: привабити морально, переконати аргументацією та зворушити почуття.

У перші роки нової ери сформувалася п'ятирівнева схема побудови промови, що охоплювала добір матеріалу, його розташування, словесне втілення, запам'ятовування і виголошення.

Керуючись аристотелівською риторикою, важливим елементом якої є намір мовця (*invention*) та реакція слухача (*пафос*), сучасний літературознавець Сергій Аверінцев акцентував увагу на зв'язку класичної риторики з античною традицією раціоналізму, який був зорієнтований на рівні універсальні. Тобто пізнанню доступний тільки рівень загального, часткове тільки є проявом окремого випадку. Риторика як теорія і практика літератури передбачає пріоритет кодифікованих стабільних правил, рух від загального до окремого. Реальність у ній представлена через «загальні місця», а «індивідуальний стиль постає як комбінація усталених стратегій письма та ідей» [1, с. 134].

Сучасний поділ риторики на загальну і конкретну зводиться до того, що загальна риторика вивчає принципи побудови доцільної промови. Риторика узагальнює досвід суспільно-мовної практики, вона пов'язана з висловлюваннями й нормами аргументації, що витворені культурою певної групи людей однієї нації.

Можна говорити, що існують українська, німецька, польська, французька риторики. Кожна конкретна риторика вивчає особливі риси, що відображають специфічні особливості кожної культурно-мовної спільноти. Отже, є загальні правила риторики, але є і специфічні риси, які виробив кожен народ.

Кінець XIX – початок XX століть позначений тим, що риторика знову починає займати чільне місце в статусі філософської та філологічної теорії – неориторики, в якій найважливішою була Аристотелева теорія мовного впливу.

У своїй практиці І. Франко дотримувався класичної Аристотелевої теорії риторики, яка робила основний акцент на переконання. Натомість формалісти (російські зокрема) тлумачили риторіку як вчення про правильне мовлення без урахування її переконливості.

Можемо ствердити, що І. Франко дотримувався так званого концептуального закону, який є базовим законом риторики. Це перший крок мовленнєвого циклу, який передбачає віднайдення задуму, ідеї. Він охоплює пошук істини шляхом всебічного аналізу предмета обговорення. Повноцінна мисленно-мовленнєва діяльність передбачає оволодіння нею цим законом. Задум (концепцію) можна порівняти з образом людини

на гірській вершині, з якої вона бачить і осмислює те, що вона неспроможна зрозуміти, будучи «внизу» (на своїй галявині), бо не здатна охопити цю «галявину» (предмет, проблему) цілісно.

Внесок І. Франка у розвиток української риторики стає зрозумілим при врахуванні суспільно-політичного життя на українських землях кінця XIX – початку XX століть. Повна пригніченість українського національного життя в Російській імперії, полонізація та германізація науки, освіти, церковного життя в Австро-Угорщині гальмували розвиток науки риторики на підросійській та півдавстрійській Україні.

Порівняно з Російською імперією зростання національної свідомості українців на землях, що входили до ліберальної Австро-Угорщини, відбувалося значно активніше. Ще в середині XIX століття значну роль у пробудженні українського риторичного слова відіграло заснування Головної Руської Ради у Львові в 1848 році, яка, на жаль, не призвела до пробудження національної свідомості русинів Галичини. Значно більше цьому процесові прислужилися пізніше товариство «Просвіта» (1868) та Товариство ім. Т. Шевченка (1873).

Діяльність цих інституцій сприяла виробленню риторичних засобів, що утвердилися на кінець XIX – початок XX століть у німецькій та польській мовах – мовах, які у Галичині мали значний вплив на суспільну свідомість населення.

Значення І. Франка для розвитку української риторики насамперед полягає у тому, що він був одним із найбільших творців українського слова, які чудово володіли українською та рядом чужих мов, а також найсучаснішою інформацією. Тому, знаючи літературу не тільки українську, він міг досягти матеріал з погляду часу та ситуації в Україні, зіставити його з відповідними досягненнями в інших національних культурах, дати рекомендації щодо дальшої праці над певною проблемою. У зв'язку з тим мислитель подавав матеріал в усній та писаній формі вибірково, продумано, вів усну дискусію живою мовою, формулював свої позиції так, щоб слухачі сприймали виголошені думки.

Франкові ідеї ґрунтувалися на методичних засадах ораторської майстерності: від форми до змісту, від зацікавленості – до осмисленості.

Такі риси аналізу ораторської майстерності І. Франка знаходимо у працях Ф. Бацевича [2], Т. Космеди [4], М. Легкого [5], Р. Семківа [7]. Зокрема, Ростислав Семків розглянув риторіку як «вихід поза межі тексту і намагання апелювати до зовнішньої стосовно нього, суто об'єктивної психологічної, соціологічної, філософської чи іншої проблематики, а не просто вивчення тропів чи фігур» [7, с. 24]. Учений трактує риторіку І. Франка як ілюстрацію поглядів на суспільні процеси в тогочасній Галичині, тому іронія в його новелістиці – це стратегія переконання. Отже, художній текст розглядають як факт комунікації з чітко визначеною авторською інтенцією. Йдеться про неориторичні концепції щодо стратегічності висловлювань сучасного гуманітарія.

Прикладом такого вченого, для якого мистецтво переконання своїх читачів і слухачів має принципове значення, є російський літературознавець Олександр Пипін. Український учений наголошував, що на університетській кафедрі учений часто може стати сухим «регістратором-бібліографом або абстрактним естетичним судією». Натомість О. Пипін, який покинув університетську кафедру на знак солідарності з

переслідуваними царською владою студентами, зберіг у своїх працях практичний інтерес до тогочасного життя. Даючи оцінку «Истории русской литературы» О. Пипіна (1898), І. Франко писав: «Праця О. Пипіна при всіх її наукових прикметах показує нам в авторі живого чоловіка з негасимою любов'ю не тільки до рідного народу, але також до загальнолюдських ідеалів добра і справедливості. Він не тільки як правдивий історик уміє відчутти живих людей і живу боротьбу інтересів та змагань у пам'ятках, не раз тільки у дрібненьких уривках та поодиноких окрушках давніх віків, чуючи себе вповні сучасним чоловіком, вповні європейцем, автор рівночасно знаходить відповідну міру оцінення тих пам'яток давнього життя і думання» [8, с. 337].

Риторичний літературознавчий дискурс Івана Франка тісно пов'язаний з вартістю аналізованого твору. А це своєю чергою пов'язане з ідеями рідного народу та загальнолюдським прагненням до добра та справедливості. Для вченого-літературознавця важливе значення мають мистецькі твори, що «входять в глиб життя цілого народу, ба навіть вглиб життя цілої людськості, і виражаються впливом на обичаї, поняття, вірування, уподобання і т. ін., загалом впливом на цілу атмосферу духову, цілих поколінь, отже й виростаючи нових поетів...» [14, с. 73]

Наука психологія, яка тісно входила до літературознавчих студій у кінці XIX – початку XX століть, мала на меті з'ясувати, що вніс поет у свої твори від себе самого, що є властивим даром природи властиво оригінальне в його творах» [14, с. 73].

Риторичні прийоми у художньому творі повинні викликати відчуття краси: «Раз на завсіди ми мусимо сказати собі: для поета, для артиста нема нічого гарного ані бридкого, прикрого ані приємного, доброго ані злого, характерного ані безхарактерного. Все доступно його творчості, все має право доступу до штуки. Не в тім, які речі, явища, ідеї бере поет чи артист як матеріал для свого твору, а в тім, як він використає і представить їх, яке враження викличе при їх помочі в нашій душі, в тім одним лежить секрет артистичної краси» [11, с. 119].

З'ясовуючи особливості поняття «прекрасного» у літературі, І. Франко писав, що «в артистичній творчості краса лежить не в матеріалі, що служить їй основою, не в моделях, а в тім, яке враження робить на нас даний твір і якими способами артист зумів осягнути те враження» [11, с. 118].

У майстерності автора, у вмінні використати різні прийоми, в тому числі риторичні, лежить сила художнього впливу на читача чи слухача. Але при цьому не варто забувати, що цей вплив може бути різним. Історія знає, що найбільші «злі генії» людства використовували риторичні прийоми для досягнення своїх антигуманних ідей. Тому вчений застерігав, що риторичні прийоми, які використовує письменник, повинні приносити не тільки естетичне задоволення, але й виховувати у реципієнта високі гуманістичні почуття: «Не в тім річ, з якої бочки бере поет напій, що подає своєму народові, а в тім, який напій він подає йому, чи чисте покріплює вино, чи наркотик на приспання. Я наркотиками не шинкую» [13, с. 8].

Риторичні прийоми, що їх автор використовує у літературознавчих працях, переконують реципієнта логікою аргументів, а з іншого боку, І. Франко-учений за допомогою метафоричних прийомів пробуджує у читача емоційні переживання, які

сприяють засвоєнню думки автора. У статті «Леся Українка» Франко-критик відзначив інтенсивну працю молодої поетеси над змістом і формою твору. Це спостереження веде критика до наукового підсумку, висловленого суто художніми засобами: «Від часу Шевченкового “Поховайте та вставайте, кайдани порвіте”» Україна не чула такого сильного, гарячого та поетичного слова, як з уст сеї слабосилої, хорої дівчини» [12, с. 265–266].

У своїх літературознавчих працях, зокрема літературних портретах, І. Франко вмів показати справжню суть мистецького твору того чи іншого митця. Чисто риторичними засобами він ілюстрував, що ховається за зовнішнім портретом: «... його біографії – не тої анекдотичної, якої пробу подано вище, а тої внутрішньої, духовної, не знає, мабуть, ніхто навіть із тих, що живуть із ним у близьких взаєминах. Наш поет у тім пункті мовчазний і здержливий як мало хто із знайомих мені людей. Він, мов соромлива панночка, боїться відкривати тайники своєї душі і допускати до них по сторонніх свідків. Така сама його поезія, як його душевна вдача: здержлива, скромна, наскрізь целомудрена й чиста. Ви не знайдете в його віршах, при всій свободі їх світогляду і смілості їх лету, ані іскорки модного тепер еротизму: його муза навіть там, де говорить про любов і про жертви любові, висловлюється здержано, щиро, але без тіні пафосу або кокетерії» [10, с. 199].

Критик звернув увагу на сатиричну жилку, яка стала надбанням таланту поета-лірика. Його сатира, хоч і гостра і колоча, але не містить у собі ненависті. «Він найбільше любить у політичній сатирі, може тому, що стріли сатири тут падають у абстрактні системи та програми, більше ніж у живих людей. Та його сатира робиться їдкою, майже жорстокою, коли доторкається поганих хиб власних земляків, їх неробства та трусливості (“На печі”), їх патріотичного пустомельства (“Патріота Іван”); особливо в смілій своєю жорстокістю сатирі “Сон” (стор. 84–86) його тихий звичайно гумор переходить майже в злобу, в крик хворої зневаженої душі» [10, с. 202].

Риторичні прийоми в усному мовленні – ще одна проблема риторичного дискурсу І. Франка. У «Вступному слові до публічних відчитів перед молоддю у залі Руської бесіди 22.X.1911 року» він вів мову про відчитування друкованих і деяких недрукованих творів. Це був час хвороби письменника. Автор говорить про відмінності між популярними виступами з науковими трактатами та літературними відчитами. «Прилюдні відчити у нас – це новина, хоч ми досить пізно в тім огляді пішли за прикладом інших освічених народів. Найбільша частина таких відчитів обговорює теми наукові з метою популяризувати здобутки науки в таких кругах, до яких друковане слово не доходить або яким воно в строго науковому викладі було би недоступне. Щодо творів літературного змісту, то деякі з них власне поетичні, що привикли чути на прилюдних зібраннях у формі декламації, причім декламатор не читає, але говорить з пам’яті, стараючись при помочі відповідних змін у голосі та міміки надати поетичному творові якнайбільше естетичної експресії (художнього вислову) та висловити ним якнайсильніше естетичне враження» [9, с. 874].

Іван Франко акцентував увагу на тому, що не тільки сильний голос і жива жестикуляція відіграють першорядну роль, бо іноді за зовнішньою формою пропадає зміст та основна ідея твору.

Тут важливу роль відіграє підготованість реципієнта до сприймання твору: «Коли ж додати до того малу вправність найбільшої частини освічених людей нашого часу, привиклих до тихого та швидкого читання газет та часописів, у голосному та виразному читанні друкованого слова, тоді зрозуміємо, що добре відчитання добре дібраного твору може мати немале значіння і дати добірній публіці слухачів таке естетичне вдоволення, якого не дасть тихе та швидке читання того самого твору» [9, с. 875].

Вчений відстоював у прилюдних виступах добір змісту, «простоту та вправність виголошення і темпо відповідне до змісту, яке б давало можливість слухачам добре відчувати ряди слухових вражень і викликані ними уяви фантазії, через що самото осягається найвища мета такого відчиту – дати публіці можливість пережити душею те, що представлено в творі» [9, с. 875].

У книзі «Іван Франко. Студії та спогади» М. Мочульський писав: «...доктор Володимир Охримович у “Причинках до біографії і характеристики Івана Франка” написав, що Франко не був красномовцем. Я не міг би сказати цього про Франка. Я чув не раз Франка, як він промовляв на вічах, зборах, засіданнях і сходінках, і мушу сказати протилежне. Він був красномовцем. Правда, він говорив спокійно, без патосу, без жестикуляції, але слова пили з його уст заокруглені, образові, закрашені іронією, пили й пили, ворушили серце, переконували залізною логікою розум. Франко як промовець не грав на людських душах тільки лірикою, він не був демагогом, він оперував фактами, холодною дійсністю, коли треба, колов, пік, батожив і переконував своїм розумом і мудрістю» [6, с. 510].

Навіть найвидатніші оратори початку ХХ століття, університетські професори, як віденський професор-правник Чиглярж, на думку Марка Черемшини, поступалися Франкові: «до того часу видавався мені наймудрішим бесідником професор Чиглярж, що викладав римське право, однак коли я почув Франка, поставив його далеко вище всіх бесідників із мітингу» [15, с. 374].

Франко ніколи не давав підстав відчувати співрозмовникові свою перевагу. З цього приводу цікаві спостереження про письменника залишив Сергій Єфремов: «Скільки разів я чув, як на слова: “най пан доктор скажуть”, чулося протягло нерішуче: “Або я знаю”, і вже потім тільки серед розмови виявлялося, що він таки знає» [3, с. 303].

Риторичні прийоми І. Франка реалізувалися і в писаному, і в усному мовленні. Доречно зауважити, що вони заклали міцний фундамент науки риторики в Україні. Даліше дослідження цих важливих проблем має дати вагомий результат.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Аверинцев С. С.* Риторика и истоки европейской литературной традиции / С. С. Аверинцев. – Москва : Школа «Языки русской культуры», 1996. – 134 с.
2. *Бацевич Ф. С.* Лінгво-комунікативні та риторично-прагматичні виміри Франкового тексту (на матеріалі роману «Перехресні стежки») / Ф. С. Бацевич. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2016. – 267 с.
3. *Єфремов С.* Зі спогадів про Івана Франка) / С. Єфремов // Спогади про Івана Франка. – Львів : Каменярь, 2011. – С. 299–306.

4. *Космеда Т.* Комунікативна компетенція Івана Франка / Тетяна Космеда. – Львів : ПАІС, 2006. – 326 с.
5. *Легкий М.* Художня оповідь у «Батьківщині» Івана Франка / Микола Легкий // Українське літературознавство. – Львів, 1995. – Вип. 60. – С. 725–734.
6. *Мочульський М.* З останніх десятиліть життя Івана Франка (1896–1916) / М. Мочульський // Спогади про Івана Франка. – Львів : Каменярь, 2011. – С. 509–541.
7. *Семків Р.* Риторика та іронія в малій прозі Івана Франка / Р. Семків // Наук. записки НАУКМА. – Київ, 2001. – Т. 19; Спецвипуск, частина 1. – С. 24–27.
8. *Франко І. А. Н. Пыпин.* История русской литературы / Іван Франко // Зібрання творів: У 50 т. Т. 31 / Іван Франко. – Київ : Наукова думка, 1981. – С. 335–352.
9. *Франко І.* Вступне слово до публічних відчитів перед молоддю в залі «Руської бесіди» 22 листопада 1911 / Іван Франко // Додаткові томи до Зібрання творів : у 50 т. – Т. 54 / Іван Франко. – Київ : Наукова думка, 2010. – С. 874–875.
10. *Франко І.* Володимир Самійленко (Проба характеристики) / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т. Т. 37 / Іван Франко. – Київ : Наукова думка, 1982. – С. 193–204.
11. *Франко І.* Із секретів поетичної творчості / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т. Т. 31 / Іван Франко. – Київ : Наукова думка, 1981. – С. 45–119.
12. *Франко І.* Леся Українка / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т. Т. 31 / Іван Франко. – Київ : Наукова думка, 1981. – С. 254–274.
13. *Франко І.* Передмова [до збірки «Поєми»] / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т. Т. 5 / Іван Франко. – Київ : Наукова думка, 1976. – С. 7–8.
14. *Франко І.* «Тополя» Т. Шевченка / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т. Т. 28 / Іван Франко. – Київ : Наукова думка, 1980. – С. 73–88.
15. *Черемшина М.* Фрагмент моїх споминів про Івана Франка / М. Черемшина // Спогади про Івана Франка. – Львів : Каменярь, 2011. – С. 373–376.

Стаття надійшла до редколегії 06.10.2018

Прийнята до друку 12.10.2018

IVAN FRANKO AND SOME ISSUES OF RHETORIC (THEORY AND PRACTICE)

Mykhaylo HNATIUK

*The Ivan Franko National University of Lviv,
Department of Theory of Literature and Comparative Literary Studies,
1, Universytets'ka Str., Lviv, Ukraine, 79000,
e-mail: mychajlo.hnatiuk@gmail.com*

On the strength of present-day approaches, the author analyses Ivan Franko's views on the classical interpretation of Rhetoric by Aristotle based on the persuading of a recipient. As exemplified by the literary-theoretical works of the Ukrainian thinker, rhetorical means cultivated by I. Franko in his literary-critical papers are researched. The author of the article particularly examines the rhetorical techniques used by I. Franko in public literary and other speeches.

I. Franko's ideas were based on the methodological principles of public speaking skills: from form to content, from interest to comprehensiveness. The writer adhered to the so-called conceptual law, the basic law of rhetoric which envisages finding the initial conception, search for the truth through a comprehensive analysis of the subject of discussion.

The scholar warned that the rhetorical techniques used by the writer should bring not only aesthetic pleasure, but also foster high humanistic feelings in the recipient (article «Lesia Ukrayinka», 1898). Rhetorical techniques used by the author in literary theoretical works convince the recipient by the logic of argumentation, and, on the other hand, through the use of metaphorical devices, awaken in the reader emotional experiences, contributing to the assimilation of the author's thought.

The rhetorical devices of I. Franko realized both in written and oral speech, laid the solid foundation for the science of rhetoric in Ukraine.

Keywords: Aristotelian rhetoric, rhetorical methods of literary works, rhetoric of oral speech.